

Любомир Винар

ЖИТТЯ І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ДЖЕРЕЛА ДО БІОГРАФІЇ

У своїй *Автобіографії* з 1906 року М. Грушевський згадував, що планував написати ширші спогади про своє життя. Інтенсивна наукова і громадсько-політична праця не дозволили йому зреалізувати цей задум.

Джерела до біографії М. Грушевського нечисленні і доволі скупі. В першу чергу слід згадати його дві автобіографії з 1906¹ і 1926² років, що були призначені для вузького круга рідні і приятелів, а тому й були видані невеличким накладом. Важливі біографічні дані знаходимо також в передмові М. Грушевського «Як я був белетристом» до збірки його оповідань «Під зорями». ³ Автобіографічні статті М. Грушевського появились в вінніпезькому тижневику *Український Голос* і американському *Народна Воля*. ⁴ Важливим біографічним джерелом являються статті М. Грушевського, поміщені в різних журналах і часописах, а зокрема у його збірці статей *На порозі нової України*, ⁵ як і в ювілейних публікаціях 1926 року, коли українське суспільство і українські наукові установи на чолі з Українською Академією Наук у Києві відзначували 60-ліття життя і 40-ліття наукової праці найвизначнішого історика України. ⁶ В. Міяковський в статті про Грушевського ^{6а} передрукував з архіву Київського університету метрику і інші важні університетські документи Грушевського.

¹ М. Грушевський, *Автобіографія*. Львів 1906, стор. 16 Наклад 50 примірників. В 1965 році заходами Андрія Григоровича перевидано цю Автобіографію в Торонто Союзом Українського Студентства Канади, 1965, стор. 16, наклад 100 примірників.

² М. Грушевський, *Автобіографія*. Київ 1926, стор. 32.

³ М. Грушевський. *Під Зорями*. Київ, 1928, в-во «Рух», стор. 5-18.

⁴ Життя М. Грушевського від вибуху війни (Автобіографія), «*Народня Воля*», ч. 52, 1920. «З життя проф. М. Грушевського», «*Український Голос*», ч. 16, 1920.

⁵ М. Грушевський. *На порозі Нової України*. Гадки і мрії. Київ, 1918, вид. автора, стор. 120. Найважливіші статті з цієї збірки передруковано в збірнику: Михайло С. Грушевський — *Вибрані Праці*, Нью-Йорк, Головна Управа ОУРДП, 1960, стор. 33-110. Зібрав і упорядкував матеріали Микола Галій.

⁶ *Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866—1926*. Київ, 1927.

^{6а} В. Міяковський, «До біографії М. Грушевського», *Краківські Вісті*, чч. 69-70, 1944.

На окрему згадку заслуговують деякі статті Грушевського в неперіодичному журналі «Борітеся — Поборете», в яких інколи зустрічаємо біографічний матеріал.⁷

До першоджерельних матеріалів належить листування М. Грушевського з видатними діячами українського національного відродження ХХ століття. Більша частина його листування була знищена підчас революції, частина мабуть переховується в архівних фондах УССР, а деякі недруковані листи М. Грушевського знаходяться у власності приватних осіб. Декілька публічних листів М. Грушевського було видруковано в українській періодичній пресі.⁸

В 1918 році підчас бомбардування Києва московсько-більшевицьким військом згорів дім Грушевського з його багатою бібліотекою і архівом. Вогонь знищив цілу низку документів і матеріалів М. Грушевського та його родини.

З інших джерельних матеріалів слід згадати спогади сучасників Грушевського, які безпосередньо або посередньо відносяться до його діяльності,⁹ як також архівні матеріали українських діячів, що працювали з М. Грушевським.¹⁰

⁷ М. Грушевський. *Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання*. «Борітеся — Поборете», ч. 1, вересень 1920, стор. 1-51. В *першій делегації української партії соц.-революціонерів (квітень 1919 р. — лютий 1920 р.)*, «Борітеся — Поборете», ч. 3, листопад 1920, стор. 47-60.

⁸ З друкованих листів М. Грушевського згадаємо: *До українців в Америці*, «Свобода» (Джерсі Сіті), ч. 116, 1919; *Український Прапор* (Відень), ч. 30, 1919; *Лист від М. Грушевського (у відповідь на запитання до Америки)*, «Свобода», ч. 152, 1919; «Америка» (Філадельфія), ч. 128, 1919; «Лист від професора Грушевського до Мирослава Січинського», «Народна Воля» (Скентон, Па.), ч. 135, 1919; «Горе Україні. Лист до Американських Українців (Женева, 18. III. 1920)», Америка ч. 44, 1920; *Канадійський фермер* (Вінніпер) ч. 17, 1920; «Лист до Американських Українців (3 Женеві, 16 XII. 1919)», Свобода ч. 3, 1920. «Лист до Канадійських Українців» Канадійський Українець (Вінніпер) ч. 4, 1920; «Відкритий лист Голові Ради Нар. Ком. УССР Х. Г. Раковському», Борітеся-Поборете (Відень) ч. 10, 1921, стор. 1-8. До *В. Поважаних Товаришів М. В. Левицького, Пов. Пред. УСРР, Ю. С. Новаковського, Гол. Торг. Місії, Д. Е. Кудрі, Пред. Вукоспілки в Празі*, Борітеся-Поборете, ч. 10, 1921. «Лист від проф. М. Грушевського», Свобода ч. 94, 1921; *Народна Воля* ч. 46, 1921. «Листи до молоді», Наш Стяг (Відень) серпень, рік I, 1921, стор. 15-28; «Подяка і просьба», (Лист до Американських українців з датою: Відень, 20. III. 1921)», Америка ч. 45, 1921; *До шановних земляків Америки*, Америка, ч. 49, 1922.

Дуже важливий лист Грушевського до Євгена Чикаленка із 23—25. VIII. 1913 року, надруковано в спогадах Є. Чикаленка, *Щоденник*, Львів: «Червона Калина», 1931, стор. 387—391.

⁹ Нема можливості перерахувати всієї мемуарної літератури, в якій є чимало згадок про М. Грушевського і його діяльність. Із замітніших згадаємо:

Дмитро Дорошенко, *Мої спогади про недавнє-минуле (1914—1918)* част. I і II., Львів, 1923., *Мої спомини про давнє минуле 1901—1914*, Вінніпер, 1949.

О. Лотоцький, *Сторінки Минулого*, т. I, т. II, т. III, Варшава, 1932-1934. Євген Чикаленко, *Щоденник (1907—1917)*, Львів, 1931. *Спогади (1861-1907)*, Нью Йорк, 1955.

Микола Ковалевський, *При джерелах боротьби*, Інсбрук, 1961.

Микита Шаповал, *Щоденник*, т. I і т. II, Нью Йорк 1958.

Не зважаючи на провідну роль М. Грушевського в українській науці і національному відродженню ХХ століття, не маємо досі докладних біографічних студій про нього, як рівнож не маємо ґрунтовних монографій про його наукову працю.¹¹

Біографи М. Грушевського,¹² як також історики, зупинялися головню на дослідженню його науково-організаційної праці і на аналізі та оцінці творчости М. Грушевського, не досліджуючи його біографії. Саме тому ми бажаємо в деякій мірі заповнити цю прогалину нашою студією, яка поділяється на дві частини: життя і діяльність М. Грушевського і творча спадщина М. Грушевського.

*

Життя і діяльність М. Грушевського хронологічно можна поділити на декілька періодів, які збігаються з його перебуванням в різних місцевостях України та з окремими етапами його творчости.

Мирон Кордуба, *Приїзд проф. Грушевського до Львова*, Вістник Союзу Визволення України, ч. 68, 1916; Ю. Сірий, *Велетень української науки (Уривок зі спогадів про М. С. Грушевського)*, Україна (Париж), ч. 2, 1949; *Київ (Уривок з споминів)*, Літературно-Науковий Збірник (Ганновер), 1946; Іван Раковський, *«М. Грушевський у Львові»*. Альманах Українського Народного Союзу, Нью Йорк, 1952; О. М. (О. Степанишин) *«Останні роки життя Михайла Грушевського»*, Наші Дні (Львів), ч. 3, 1943.

Із найновіших спогадів можна згадати М. Стахова *«Чому М. Грушевський в 1924 році вернувся до Києва? (Жмут фактів і уривок із спогадів)»*, Народна Воля, чч. 2—24, 1965.

¹⁰ *Переписка М. Драгоманова і М. Павлика*, тт. 1—6, Чернівці, 1910—1911 *«Листування І. Франка і М. Драгоманова»*, *Матеріали до культурної й громадської історії Західньої України*, т. І. Київ, ВУАН, 1928.

¹¹ *Бібліографія важливіших праць про М. Грушевського* подана в історіографії Д. Дорошенка — О. Оглоблина, *A Survey of Ukrainian Historiography*, New York, 1957, стор. 285—286. Також Л. Виняр, *Бібліографія праць про Михайла Грушевського*, Український Історик, ч. 1—2 (9—10), 1966.

Бібліографія творів Грушевського подана в таких виданнях: Іван Е. Левицький, *«Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського»*, *Науковий Збірник присвячений проф. Михайлові Грушевському*, Львів, 1906, 64 стор. Д. Валика і інші, *«Матеріали до бібліографії друкованих праць акад. М. С. Грушевського»*, *Ювілейний Збірник на пошану Академіка М. С. Грушевського*, т. 3. Київ 1929, 104 стор.

¹² В. Дорошенко, *«Життя і діяльність Михайла Грушевського»*, в збірнику *Вибрані праці*, цит. пр., стор. 11—39., *«Перший президент відновленої української держави»*, Овид, чч. 1, 2—3, 1957, *«Заслуги М. Грушевського для української науки»*, Овид, ч. 5., 1957., *«М. Грушевський — громадський діяч, політик і публіцист»*, Овид, чч. 6, 10, 11, 1957.

Іван Крип'якевич, *Михайло Грушевський. Життя і діяльність*. Львів: Просвіта, 1935, 63 стор.

М. Остапович і О. П., *Президент: життя і діяльність Михайла Грушевського*, Львів: Самоосвіта, 1937. 62 стор. (Перевидано в Канаді в р. 1966).

В. Дорошенко, *Іван Франко і Михайло Грушевський*, Мюнхен, 1962, 37 стор.

Г. Костюк, *«Останні дні академіка М. Грушевського»*, Український Збірник, кн. 1. 1954.

В. Міяковський, *«До біографії М. Грушевського»*, *Краківські Вісті*, чч. 69—70, 1944.

На увазі маємо такі періоди життя і творчості М. Грушевського:

- I. *Ранній період: дитинство і юнацький вік М. Грушевського (1866—1886).*
- II. *Перший Київський період: університетські роки М. Грушевського (1886—1894).*
- III. *Львівський період життя М. Грушевського (1894—1914).*
- IV. *Перше заслання М. Грушевського (1914—1917).*
- V. *Другий Київський період: М. Грушевський і державне будівництво України (1917—1918).*
- VI. *Еміграційний період життя М. Грушевського (1919—1924).*
- VII. *Третій Київський період: повернення і діяльність М. Грушевського в Україні (1924—1931).*
- VIII. *Друге заслання і смерть М. Грушевського (1931—1934).*

Деякі періоди життя і діяльності М. Грушевського забуваються і, до деякої міри, покриваються. Причина цього явища в тому, що Грушевський, постійно мешкаючи в певних місцевостях України (напр. у Львові), якийсь час перебував в інших осередках (зокрема в Києві) і взагалі брав активну участь в науковому і суспільному житті всіх українських земель, що їх розглядав завжди як одну нерозривну цілість.

РАННІЙ ПЕРІОД: ДИТИНСТВО І ЮНАЦЬКИЙ ВІК М. ГРУШЕВСЬКОГО (1866—1886)

Михайло Сергійович Грушевський походив із священницького роду Грушів, що осів в Чигиринському повіті на Київщині в XVIII стол.¹³ Його батько, Сергій Федорович Грушевський (1833—1901), був відомим педагогом-славістом, автором офіційного підручника церковно-слов'янської мови. Мати Михайла Грушевського, Глафіра з роду Опок-Опоцкевичів, також походила із широко розгалуженого священницького роду в південно-західній Київщині.

Народився Михайло Грушевський 29 вересня 1866 року в Холмі, де його батько тоді був учителем в «греко-уніятській гімназії».¹⁴

Про побут Грушевських в Холмі зберіглося дуже мало вісток. Начальником холмської шкільної округи в тому часі був Теофан Лебединцев (1828—1888), відомий педагог й історик, перший видавець і ре-

¹³ І. Крип'якевич у своїй праці *Михайло Грушевський. Життя і діяльність*. (Львів, 1935, стор. 9), висуває припущення, що рід М. Грушевського походив із знатного козацького роду Груш в XVII ст. Ця гіпотеза не знаходить жадного джерельного підтвердження.

М. Грушевський, який сам досліджував історію свого роду, в *Автобіографії* зовсім не згадує про можливість споріднення священничого роду Грушів з XVIII ст. із родом Груш з XVII ст.

¹⁴ М. Грушевський, *Автобіографія* (1906), ст. 1.

дактор українознавчого журналу *Київська Старина* в роках 1882—87. Дослідник його діяльності на Холмщині, Мирон Кордуба, пише, що «національне почуття було у Лебединцева ще дуже неясне, каламутне і нескристалізоване... Місця в своїй директорській канцелярії, в гімназіях і учительській семінарії старався обсадити в першу чергу «своїми людьми», то значить особами з київських кругів, здебільша питомцями київської духовної семінарії... У висліді стягнув кількох визначніших українських діячів і педагогів, як Сергія Грушевського (батька Михайла), Івана Нечуя-Левицького, Л. Стефановича, Пясецького та навіть старався завербувати Володимира Антоновича».¹⁵

Зв'язки між родиною Грушевських і Лебединцевим були приятні і близькі, якщо взяти до уваги, що дружина Лебединцева була хрестною матір'ю Михайла Грушевського. Холмські зв'язки Сергія Грушевського з деякими українськими діячами мали позитивний вплив на його своєрідний етнографічний український патріотизм, що його згодом намагався він передати своїм дітям. Михайло мав також молодшого брата Олександра Грушевського (нар. 1877 — ?), згодом визначного літературознавця й історика України і сестру Ганну Грушевську-Шамрай.

Завдяки популярності підручника старо-слов'янської мови, що мав 33 видання, батько й родина Грушевських була матеріально добре забезпечена і мала значний маєток.

Свої молоді роки провів Михайло Сергійович далеко від рідної землі, на Кавказі, куди його батько переїхав на посаду інспектора народних шкіл. Спочатку Грушевські жили в Кутаїсі, а згодом в Ставрополі (1870—1878), а потім у Владикавказі. У 1880 р. Михайла Грушевського віддали на навчання в Тифлісі до класичної гімназії, яку він успішно закінчив в 1886 році.

Вже з юних років захоплювався молодий Грушевський українською культурою, зокрема ж літературою. Безпосередній вплив на його зацікавлення проблемами українознавства мав його батько Сергій, про що виразно пише Грушевський у своїй автобіографії: «однак під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського — мови, пісні, традицій, в мені рано збудилося і усвідомилося національне почуття, піддержуване лектурою, тими рідкими поїздками на Україну, що маловалася тому в авреолі далекої «вітчизни», і контрастом чужоплеменної й чужомовної «чужини».¹⁶

Ці поїздки на Україну родина Грушевських відбувала що третій рік. Вони були для Михайла Сергійовича тим евшан-зіллям, що збудило в юнака любов до рідного краю, «його природної краси, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії».¹⁷ Про свійого батька Михайло Сергійович писав: «Не будши активним Українцем в теперіш-

¹⁵ Мирон Кордуба, *Діяльність Теофана Лебединцева в Холмщині*, Львів-Краків: Українське Вид., 1943, стор. 32.

¹⁶ *Автобіографія*, стор. 1.

¹⁷ М. Грушевський, «Як я був колись белетристом», *Під зорями*. Київ, 1928, стор. 7.

нім розумінню, але визначаючись поетичним почуттям, він відчував живо красу українського життя і традиції, і передав се мені. Тільки те, що в його спокійній, ясній, зрівноваженій натурі жило більш пасивно, в сфері внутрішніх переживань, майже не впливаючи на його діяльність, в моїй напруженій нервовій вдачі набирало характеру домінуючого стимулу мого мислення, уяви і чуття». ¹⁸ Ці емоційні образи далекої України, молодий Грушевський глибоко переживав, застановляючись над її минулим і сучасним становищем.

В гімназійних роках Грушевський, як він опісля згадував, був «самітним мрійним молодиком». Вже тоді він вирішив присвятити своє життя і працю рідному народові.

Дуже мало збереглося вісток про цей ранній період життя М. Грушевського. Вже на гімназійній лавці він прочитав історичні монографії М. Костомарова, Збірники українських пісень Максимовича і Метлинського, *Історію Нової Січі* А. Скальковського, *Записки о Южной Руси* П. Куліша, *Історію слов'янських літератур* О. Пипіна і Спасовича, *Нариси з історії українського письменства* М. І. Петрова і перші річніки українознавчого журналу *Кіевская Старина*. ¹⁹ Треба ще згадати, що в гімназії Грушевський був бібліотекарем досить великої гімназійної бібліотеки. Це дало змогу молодому гімназистові поринути в море книг і поширити свої світоглядні горизонти. Його бібліотекарська праця вказує на замилювання до книг, що залишилося в нього на все життя.

В 1884 році М. Грушевський вирішив спробувати своїх сил в оригінальній літературній творчості, маючи задушевне бажання стати українським письменником. Перші його оповідання «Страшний свідок», «Остання кутя», «Унтер-офіцер Трохим Скавучак» — це перші спроби молодого гімназиста, які не були ніде друковані. Перше друковане оповідання М. Грушевського «Бех аль Джугур» було поміщене в львівському «Ділі» в 1885 році (числа 66—68). ²⁰

На нашу думку одним із важливих джерел до пізнання світогляду молодого Грушевського є його ранні твори. Їхній ідейний зміст віддзеркалює його душевну настанову. Саме тому це перше оповідання заслуговує на докладнішу аналізу.

За сюжетне тло до оповідання «Бех аль Джугур» М. Грушевський взяв боротьбу автохтонного арабського населення в Судані з англійцями. «Використовуючи, пише М. Грушевський, своє деяке практичне знання магометанського світу, щоб конкретизувати свої гадки й надати своєму оповіданню місцевого кольору, я писав як український патріот і противник насильства й експлоатації колоніяльних народів так

¹⁸ Там же.

¹⁹ *Автобіографія*, цит. пр., стор. 2; «*Як я був колись белетристом*», цит. пр. стор. 8.

²⁰ Бібліографію літературних творів М. Грушевського поміщено в *Під зорями*, цит. пр., стор. 574—578 і в *Ювілейному Збірнику на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського*, т. III. Київ, 1929, стор. 49-51.

званими висококультурними: іронізував з хиткої моралі і релігійного лицемірства сих імперіялістичних експлоататорів».²¹

В основному «Бех аль Джугур» це символічне оповідання, в якому молодий письменник малює поневолення українського народу Росією. Араби — «джугурці» це ті «селяни-хлібороби, що увесь свій вік, здається, нічого не бажали, окрім щоб хліб добре родив» — ставлять відважно чоло переважаючим англійським військам, які грають ролю агресора. Війська «інглізів» зламали збройний спротив арабів, заволоділи їхнім селом, але не зломали їхнього войовничого духа, їхнього наставлення до завойовників. Не зважаючи на фізичну поразку, араби не піддаються гнобителям і їх ненавидять. Грушевський декілька разів в оповіданні підкреслює двигун ненависти поневолених до поневолювачів.²² Це оповідання, як згодом згадував М. Грушевський, писав він, як український патріот, який болів поневоленням рідного народу. Без перебільшення можемо ствердити, що в своєму першому літературному творі молодий письменник виявив свій стихійний націоналізм. Любов до своєї землі і народу, ненависть до поневолення і революційний запал, що були основними мотивами оповідання, залишилися в його світовідчужанні і на дальших етапах його життєвого шляху.

Свої ранні оповідання підписував М. Грушевський псевдонімом М. Заволока. Він почав листування з відомим українським письменником Іваном Нечуєм-Левицьким, який уважно поставився до початківця і став його патроном.²³

В короткому часі в херсонському альманаху «Степ» надруковано було друге оповідання Грушевського «Відна дівчина», базоване на розповідях його батька про життєві обставини сільського учительства. Тоді Михайло Грушевський уважав, що «белетристика — се моє покликання: та сфера, в котрій я могу послужити національному українському життю».²⁴

Проте цей «белетристичний період» в житті М. Грушевського не тривав довго. В гімназії дійшло до неприємних подій, що зумовили новий зворот в житті Грушевського. Згодом він писав про це: «я пережив духову трагедію Гоголя в мініятурі і зломив перо белетриста».²⁵ Що ж сталося? Ходило про викрадення матуральних тем з канцелярії директора гімназії — звичай, що став своєрідною традицією гімназистів

²¹ М. Грушевський, «Як я був колись белетристом», цит. пр., стор. 10-11.

²² Один з головних персонажів оповідання, англійський старшина Суфлі, в своєму листі до нареченої в Англії пише: «Але тяжко бачити, як ненавидять нас ті араби. Вони раді вмерти, всі муки стерпіти, аби нам не піддатися». Під Зорями, стор. 37. В іншому місці спійманий старий араб із гнівом кричить до англійців: «Пропадете ви всі бузовіри. Йде великий пророк, він розіб'є, поб'є, розкидає вас по полю й трупи ваші обгризуть собаки» (стор. 32).

²³ М. Грушевський, «Як я був колись белетристом», цит. пр., стор. 12.

²⁴ Там же, стор. 6.

²⁵ Там же, стор. 15.

тифліської гімназії. Грушевський був найкращим учнем гімназії і мав здати матуру з найвищим відзначенням — золотою медалею. Справу викрадення матуральних тем розкрили своєчасно і всім відмінникам, а в тому числі М. Грушевському, відмовили право на золоту медалю. Він це тяжко пережив і тоді вирішив більше не писати белетристичних творів.²⁶ І хоча згодом він принагідно писав оповідання, поезії і драматичні твори, проте вже ніколи не уважав себе письменником. В першій збірці *Оповідання* М. Грушевського, що появилася в 1904 році, він виразно в передмові зазначив, що «белетристика стала для мене вже річчю минулого».²⁷

Так закінчився короткий життєвий період М. Грушевського, як белетриста й почався новий етап його творчості.

На Кавказі Грушевський опинився серед різнонаціонального оточення. Згодом, згадуючи про нього, він писав, що «відірвання від рідного краю, постійне пробування серед чужородців . . . а з другого боку — незвичайно різнобарвний склад людности, серед котрої доводилося обертатися, атмосфера національних питань і конфліктів різних місцевих культур з російським централізмом, — все це екзальтувало мої національні почуття й робило їх осередком дум та емоцій».²⁸ Росія, що недавно підбила кавказькі народи, — скрізь заводила свої централістичні порядки і для гімназиста-українця тут було широке поле для аналогій з Україною та її культурним і соціально-політичним станом за російського царату.

Читаючи *«Задачи украинофильства»* М. Костомарова, Грушевський ясно бачив «недоробленість українського відродження». Він уважав, що українська інтелігенція занедбує свій обов'язок перед «безязикою і безосвітньою народньою масою, відречення від славного минулого, від таких скарбів рідної народности»²⁹ Саме ці роздумування стали поштовхом для письменницької творчості Грушевського, якою він бажав служити своєму народові.

В гімназії Михайло Сергійович був незвичайно пильним і працьовитим учнем: «в мені було щось, — писав він, — з вдачі факірів, з їх нахилом і замилюванням до якнайбільших напружень волі».³⁰ Ця риса його вдачі залишилася на ціле його життя: вольовість і небуденна працьовитість були характерними ознаками цієї надзвичайної людини. Тому і не диво, що у відносно короткому часі, М. Грушевський зміг

²⁶ Про цю подію Грушевський писав: «Я незвичайно глибоко, підвищено-вразливо відчув сю катастрофу і всі зв'язані з нею моральні пониження. От куди заводять амбіцію! До біса амбіцію. До біса всі честолюбні пліни. Вони будувались на літературі, на письменстві — до ката літературу, до ката писання. Се одно лоскотання амбіції. Треба взяти себе в руки. Скрупулянтне виконання обов'язків — більш нічого. Ніякої нагороди за се. Замість компліментів і похвал треба привчити себе до ганьби і поневірки». Там же, стор. 15.

²⁷ М. Грушевський, *Оповідання*. Київ, 1904. В-во «Вік», стор. 3.

²⁸ М. Грушевський, *«Як я був колись белетристом»*, цит. пр., стор. 8.

²⁹ Там же, стор. 8.

³⁰ Там же, стор. 13.

розгорнути колосальну наукову і суспільно-громадську працю, що своїм діапазоном і своєю якістю перевищувала всі уявлення його сучасників.

Підсумовуючи головні риси молодого М. Грушевського, бачимо перш за все непересічно здібного молодця, який глибоко переживає культурно-національний стан свого народу під російським царським режимом. Він тримався осторонь товариського життя гімназійної молоді і був, як писав, «самітним мрійним молодиком, загрузеним у свої внутрішні переживання». Завдяки читанню українознавчої літератури, Грушевський диспонував, як на той час, достатнім знанням українського письменства і історії — так, що вступаючи в київський університет, він «розпоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного».³¹

КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД: УНІВЕРСИТЕТСЬКІ РОКИ М. ГРУШЕВСЬКОГО (1886—1894)

Після закінчення гімназії в червні 1886 році Михайло Грушевський записався на історично-філологічний факультет Київського Університету св. Володимира. Вже віддавна він мріяв потрапити в столицю України, яку уважає за «огнище української наукової і літературної роботи».³²

Щоб краще зрозуміти студентські роки молодого Грушевського в Києві, як і його розчарування програмою навчання в університеті, присвяtimo декілька рядків ролі Києва в другій половині XIX ст. в національному відродженні України.

Київ у другій половині XIX ст. став духовим осередком українського культурницького і національного руху, який пережив свої злети і упадки. Не зважаючи на переслідування царського уряду, що додавав навіть у вживанню української мови пряму небезпеку для російської централізаторської політики, український національний рух міцнішав і охоплював все більші кола громадянства. Коментуючи діяльність українських діячів в 70-х роках XIX ст., Грушевський писав, що українство «під національним оглядом, його основи, вихідні моменти, національні гасла, zostалися по суті ті ж самі, що їх висунули старі покоління українських діячів; тяжко вказати в дальшій часі щось, що не мало б глибокого коріння в сім раннім періоді, в 1840—60 рр. і навіть у ще вчасніших стадіях українського руху».³³

На початку 1870—80 років велику роль у відродженні українського національного життя відіграла Київська Громада, членами якої були такі визначні діячі, як В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, Ф. К. Вовк, М. В. Лисенко, П. Г. Житецький, К. П. Михальчук, П. Чубинський,

³¹ Автобіографія, цит. пр., стор. 2.

³² М. Грушевський, Автобіографія, стор. 2.

³³ М. Грушевський, «Українство як самостійне й природне явище», «Вістник Союзу Визволення України», ч. 49. 1916, стор. 491.

І. Я. Рудченко, О. Ф. Кістяковський і цілий ряд інших заслужених осіб. Це було нове покоління, що прийшло на зміну генерації кирило-методіївців. Україна вкрилася мережею подібних громад по більших містах, де розвивалося українське культурно-національне життя.³⁴

Київська громада не займалася політичною роботою і не мала спеціальної суспільно-політичної програми своєї діяльності. Діяльність членів громади була головно спрямована на досліди минулого України в аспектах історичному, етнографічному і на наукове обґрунтування самотності українського народу та його культури.

Культурницька діяльність Київської Громади викликала певну критику і незадоволення серед тих українських діячів, які бажали свою увагу присвятити також суспільно-політичній проблематиці. Проте не підлягає сумніву, що саме ця культурницька робота поставила міцні основи під українство,³⁵ на якому можна було будувати суспільно-політичні концепції.

Визначну роль в організації українського наукового життя того часу відіграв Південно-Західній Відділ Російського Географічного Товариства, що повстав за почином членів Київської Громади (1873). На форумі цього товариства українські вчені мали нагоду розвинути широкую дослідну діяльність.

«Жива українська робота, — писав В. Дорошенко, — не давала одначе спати місцевим обрусителям, котрі засипували Петербург доносами на «сепаратистів»».³⁶ Головним промотором цього донощицтва був тайний радник М. Юзєфович, який домагався закриття київської філії Географічного Товариства. В кінці 1874 року з Києва було надіслано до уряду спеціальний меморіал, в якому тверджено, що українці хочуть «вільної України в формі республіки з гетьманом на чолі».³⁷ Почалися нагінки на свідомих українців і їхню культурно-наукову працю. Ці переслідування були злегалізовані горезвісним «Емським указом» з 18 травня 1876 року, наслідником попереднього валуєвського циркуляра з 1863 року. На основі нового розпорядження, заборонено друкувати українською мовою книжки, виставляти українські театральні п'єси і заборонено спрваджувати українські книжки з закордону.³⁸ Також ліквідовано київський відділ Географічного Товариства. Настала доба чорної реакції: кілька визначних діячів

³⁴ Про становище України під російською владою в 70 і 80 рр. XIX ст. див. М. Грушевський, *Очеркъ исторіи Украинского народа*, С.-Петербург 1906, стор. 478-490; Д. Дорошенко, *Нарис Історії України*, т. II, стор. 326-333.

³⁵ З видань цього періоду згадаємо капітальні два томи *Історичних пісень малоросійського народу* М. Драгоманова і В. Антоновича (1874 і 1875), І. Рудченка *Чумацькі народні пісні (1874)*, П. Чубинського, *Етнографічні матеріали* і інші цінні праці.

³⁶ В. Дорошенко, *Українство в Росії*. Відень 1916, стор. 16.

³⁷ Д. Дорошенко, цит. пр., стор. 330.

³⁸ Текст указу і його докладніша аналіза подана в С. Єфремова, *Історія українського письменства*, т. II. Київ—Ляйпціг 1919, стор. 141-142; М. Грушевський, *Ганебній пам'яті*, *Україна*, ч. 4, 1926, стор. 46-51.

покинули Київ і виїхали в Західню Європу, щоб там продовжувати свою працю. Зокрема діяльність Драгоманова, відпоручника Громади, який виїхав до Швейцарії і заснував журнал «Громада», відіграла важливу роль у формуванні політичного світогляду українців. І хоч урядові утиски не знищили повністю діяльності Громади, проте центр українського національного життя переноситься в Галичину.

В 1883 році в Києві починає виходити «Кіевская Старина» — важний українознавчий журнал, який на чверть століття стає трибуною українознавства.

Урядові переслідування і утиски українського руху відродження, також відбилися на програмі навчання Київського університету, куди вписався молодий Грушевський в 1886 році. Перебуваючи в Тифлісі, М. Грушевський не був обзнайомлений з усіма цими перешкодами, які спиняли культурно-національний розвиток українського народу.

Треба зазначити, що перед його виїздом до Києва, Сергій Грушевський взяв від свого сина слово чести, що він не буде брати участі в ніяких студентських гуртках, очевидно маючи на увазі події, які сталися напередодні матури М. Грушевського в Тифлісі.³⁹ Це безперечно вплинуло в перших студентських роках Михайла Сергійовича на відчуження і, до певної міри, на ізольованість М. Грушевського від суспільного і культурного українського життя в Києві. Це була та «аскетична дисципліна» і «аскетичне самоумертвлення», про які згадував Грушевський в своїх пізніших спогадах.⁴⁰

Урядова політика зокрема відбилася на Київському Університеті. Новий університетський статут з 1884 року загальмував нормальний розвиток університету на довгі роки. Насамперед автономія університету була значно обмежена і узалежнена у великій мірі від державних поліційних чинників. Була зліквідована виборність професури і університетської адміністрації. Початкуючі студенти мусили подати перед прийняттям в університет свідоцтво про «політичну благонадійність»;⁴¹ посилено також поліційний нагляд над студентами. Цей статут відбився й на університетській програмі навчання. На перший плян висунуто клясичну філологію, «котрою навантажено всіх студентів без різниці: істориків, філософів, спихнувши на другий плян предмети їх спеціальности».⁴²

³⁹ «Се приречення, від котрого я увільнився тільки по кількох роках, а заразом сильні психічні потрясення, які прийшлося мені пережити на порозі університета, а вилилися в форму крайнього песимізма й аскетизма, вплинули на те, що в перші роки свого студентства я ще більше замкнувся в собі, оминаючи всяких знайомих і зносин та шукаючи в праці забуття і спокою». *Автобіографія*, цит. пр., стор. 2.

⁴⁰ М. Грушевський, «Як я був колись белетристом», цит. пр., стор. 15-16.

⁴¹ *Історія Києва*, т. I, Київ 1960, стор. 482. *Історія Київського Університету*. Київ 1959, стор. 36-57.

⁴² М. Грушевський, «Як я був колись белетристом», стор. 16.

Царський уряд уважав, що перевантаження студентів мертвою схоластикою вб'є у них всяке громадське зацікавлення і відверне їх від поточних проблем доби. Михайло Сергієвич згодом писав, що його пунктуальність у виконванні нових університетських приписів викликала «хибні толкування, підозріння в кар'єризмі, молчальності і т. д.»⁴³ Проте це були безпідставні підозріння. Грушевський уважав, що виконання вимог цього «осоружного статуту» — це його покута, що її мусить відбутися за свої минулі промахи, маючи на увазі неприємну аферу у зв'язку з його матурою. Згадуючи про ті часи, він писав: «У душі я був революціонером, рішився іти пробоем проти всіх заборон і обмежень українського слова й життя, знав, що працюватиму не в російських університетських рямцях, а за кордоном, ніяких російських відзнак і лаврів не потребує, але свіdomо нагинав себе до всякої всячини — тим більше, коли вона була для мене прикра, противна».⁴⁴ Тут бачимо ще одну рису аскетизму і вольовости молодого Грушевського, який бажав перебороти усі перешкоди і справи, які не були йому по нутрі. Гарт волі і надзвичайна працьовитість характеризують його психологічну настанову тих років.

В Києві М. Грушевський познайомився з Володимиром Антоновичем — тоді найвизначнішим українським істориком, основоположником нової української історіографії і провідним українським громадським діячем. В автобіографії Грушевський згадує про Антоновича, як «найбільшу окрасу тодішньої української науки», але він робив на Грушевського вражіння «чоловіка утомленого сими нагінками (царської влади — Л. В.), ухилився від близьких зносин з студентами й все більше відсувався від історії в «спокійніші» як на ті погані часи сфери археології, історичної географії, нумізматики».⁴⁵ Ця характеристика вийшла доволі блідо і неповно, якщо взяти до уваги близькі зв'язки між ними, а також те, що найбільше Антоновичеві завдячував Грушевський поглиблення свого історичного знання. Це вже відмітив Д. Багалій, також вихованець Київського університету, який писав, що «у центрі уваги серед професорів М. Грушевського треба поставити В. Б. Антоновича. Стан тодішньої української історіографії дуже сприяв науковому розвою М. С. і утворення з нього видатного історика, звичайно, на тлі тих здібностей і того хисту, що були в нього самого вкупі з великою захопленістю науковою працею».⁴⁶ Неповність характеристики Антоновича в Грушевського можна пояснити, звичайно, характером *Автобіографії* Грушевського, яка в надто стислій формі зображує основні моменти його власного життя. В двадцятиліття смерті Антоновича, Грушевський писав, що «Володимир Боніфатієвич був настільки ж дорогий нам, наскільки підозрілий і ненависний всім

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ М. Грушевський, *Автобіографія*, стор. 3.

⁴⁶ Д. І. Багалій, *Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті*, Київ 1928, т. I, стор. 74.

тим українофобським елементам, що окружали з усіх сторін наш український рух, чигаючи і чекаючи першого сприятливого для них моменту, щоб затоптати, заглушити його, передовсім тих, що вважалися його провідниками». ⁴⁷

Будь-що-будь, Антонович мав великий вплив на студіюючу молодь, мав якусь магнетичну силу, якою притягав до праці над незораною нивою української культури нові, молоді надійні сили. Особливу увагу звернув Антонович на Грушевського, свого найздібнішого учня. Він став його духовим провідником і патроном.

В останніх роках університетських студій М. Грушевський позбувся своєї добровільної ізоляції й аскетизму і включився в українське суспільно-культурне життя.

Підчас останніх років університетських студій Грушевський опікувався гуртком учнів київської духовної семінарії. Він відбував з семінаристами конспіративні сходни в своєму помешканні, допомагав їм у виборі відповідної літератури і позичав книжки із своєї, доволі імпозантної, бібліотеки. Також брав активну участь в житті Київської Громади, до якої притягнув його Антонович — духовий провідник Громади. З того часу маємо цікаві вістки про діяльність Грушевського в спогадах О. Лотоцького: «Безпосередньо ближче стояв до громади (семінарійної) М. С. Грушевський. Кімната його в глибині двору на розі Тарасівської та Учительської. Тут він переводив перші свої вправи тої великої організаційної праці, що так її широко і блискуче розвинув опісля в Галичині. Власне він був зверхнім провідником громади, — давав теми і матеріали до рефератів, провадив дебати з приводу тих рефератів, приймав діяльну і дуже практичну участь в обміркованню способів української пропаганди на селі». ⁴⁸

З того часу маємо також докладний опис вигляду Грушевського і його ставлення до своїх товаришів: «В глибокій задумі вид його робив сумовите й навіть трохи суворе вражіння, — з глибоким поглядом очей і вже тоді довгою бородою, що ми називали її «бородою св. Онуфрія». Але, як бував серед людей, жива вдача його зразу відмінялася: на обличчю у нього світилася характерна його усмішка — і юмористично-іронічна, і раптом привітно-тепла, усмішка та живі іскорки в очах робила цілком натуральний мягкий, напів жартовливий характер бесіди, тим непомітно скрашуючи «гірке зерно» часом сухого змісту розмови. Якого небудь докторального тону, у якому чулося б *magister dixit*, зовсім не було в його. Бувши найстаршим між нами (мав щось коло 25 літ) і стоячи незмінно вище над нами своєю талановитістю, громадською свідомістю і науковою ерудицією — він в суті діла був для нас *magister*, — наливав наші душі свідомістю і знанням, за-

⁴⁷ М. Грушевський, «З соціально-національних концепцій Антоновича», «Україна», кн. 30, 1928, стор. 3.

⁴⁸ О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, 1932, т. I, стор. 225.

очочував і вчив працювати. Але заразом то був щирий товариш зо всіма рівний у своєму поступованню». ⁴⁹

Згадуючи про ті часи, М. Грушевський писав, що «під кінець курсу я почав виходити з крайностей свого психічного настрою, почав більше зближатися з людьми — бував в літературних і політичних кружках української молоді». ⁵⁰

Донеслися доволі скупі відомості про університетські студії М. Грушевського. В *Автобіографії* він зазначає, що на розвій його наукового світогляду та інтересів вплив «мали особливо курси й праці з сфери суспільної економії, економічної історії, археології, державного права і історії права». ⁵¹

На київському університеті в тому часі крім В. Антоновича викладали такі визначні професори, як В. С. Іконніков, О. Ф. Кістяківський, М. Ф. Владимирський-Буданов, П. В. Голубовський та інші відомі вчені. М. Грушевський був надзвичайно пильним і здібним учнем, отже, в короткому часі він став найкращим студентом на історично-філологічному факультеті Київського Університету. Року 1887 Грушевський написав свою першу наукову працю про південно-українські замки в половині XVI ст., що була виготовлена для історичного семінаря Антоновича, а згодом надрукована. ⁵²

«На третьому курсі, — пише Грушевський, — я взявся до більшої праці на предложеному факультетом (проф. Антонович) тему: *Історія Київської землі отъ смерти Ярослава до конца XIV вѣка*. Праця дістала золоту медаль і я був зіставлений при університеті професорським стипендістом по кафедрі русської історії». ⁵³ Згодом ця праця була видана в Києві 1891 року. ⁵⁴ Вищезгадана монографія була вже вислідом праці дозрілого історика, який повністю опанував методологію історичного досліду.

Київський університет закінчив Грушевський в 1890 році, продовжуючи далі спеціалізуватися в царині історії України. ^{54a}

На початку 1891 року Володимир Антонович повернувся з подорожі в Галичину і привіз зі Львова вістку про плянування тамошніми українцями катедри української історії у Львівському університеті. ⁵⁵

⁴⁹ О. Лотоцький, цит. пр., стор. 181.

⁵⁰ *Автобіографія*, цит. пр., стор. 3.

⁵¹ Там же.

⁵² М. Грушевський. *Южнорусскіе господарскіе замки въ половинѣ XVI вѣка. Историко-статистическій очеркъ*. «Университетскія Извѣстія», ч. 2, Київ, 1890, стор. 1-33

⁵³ *Автобіографія*, стор. 3.

⁵⁴ Оцінку важніших перших історичних праць М. Грушевського подаємо в окремій частині цього розділу.

^{54a} В згадуваній статті В. Лісковського подано докладно перебіг іспитів Грушевського, які відбувалися в двох термінах: від 5 до 28 травня і 1 — 22 вересня, 1890 р.

⁵⁵ Про приїзд Антоновича до Львова знаходимо нотатку в листі М. Павлика до М. Драгоманова з 11 січня 1891 року: «Ант. очевидячки приїхав в справі угоди, бо навіть сам виразно сказав, що старається тут о катедру укр. історії, котру ему дехто з поляків обіцяв». *Переписка Михайла Драго-*

Це були часи т. зв. «нової ери», що мала стати початком польсько-української співпраці в Галичині. Спільною акцією галичан О. Барвінського, Ю. Романчука і К. Левицького і придніпрянців В. Антоновича, О. Кониського, Т. Рильського, М. Лисенка, а згодом М. Грушевського — українські провідні діячі — «народовці» намагалися пришпити реалізацію першої катедри української історії.

На катедру запрошено було Антоновича, але він з уваги на свій вік, рекомендував на це місце Грушевського. Михайло Сергієвич з великим захопленням прийняв цю новину. Про це він згодом писав: «Плян сей був прийнятий мною з ентузіазмом супроти того значення, яке привязувано тоді в українських кругах галицькому рухові: в Галичині надіялися створити всеукраїнське культурне огнище, літературне і наукове, працею літератів і учених всеї України, і здобутками його проломити систему проскрипції українського слова і національності в Росії, підняти свій національний рух і т. д.»⁵⁶

Проте справа заснування катедри затягнулася й була зреалізована щойно по кількох роках. В міжчасі Грушевський готувався до магістерського іспиту і збирав матеріяли для магістерської праці про Барське староство. У зв'язку з працею над дисертацією Грушевський відбув наукові подорожі до Москви і Варшави, де він працював в архівах і збирав матеріяли до своєї праці. Магістерський іспит він склав в 1893 році. В *Автобіографії* Михайло Сергієвич нарікає на тему своєї праці, що вимагала інтенсивних архівних розшуків історичних джерел і взагалі була вибрана «досить нещасливо».⁵⁷ Проте ця тверда школа архівної роботи йому дуже придалася в дальшій науковій діяльності.

24 травня 1894 року М. Грушевський прилюдно оборонив свою дисертацію «*Барское старосто, исторические очерки*» і одержав сту-

манова з Михайлом Павликом (1876—1895), т. VI (1890—91). Зладив Михайло Павлик. Видав Лев Когут, Чернівці, 1910, стор. 104.

Боротьба за катедру української історії у львівському університеті проходила в Галичині довгі роки: Зокрема в 1870—80-их роках українські провідні діячі, а зокрема професори і студенти Львівського університету, намагалися зреалізувати справу катедри. Див. Кость Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914*. Львів 1926, стор. 170—73, 182—83.

⁵⁶ *Автобіографія*, стор. 4.

⁵⁷ Свої перші історичні праці писав Грушевський під наглядом В. Антоновича. Тему дисертації про Барське староство також сугерував йому його професор. Відносно цієї справи знаходимо слідожоче навітлення в листі д-ра Марка Антоновича з 10 червня 1966 року:

«Замітки Антоновича на адресу Грушевського, як їх мені переказував батько з уст діда були, що «Грушевський переніс працю історика з архіву в бібліотеку». Тому він, мабуть, і спеціально натиснув на Грушевського взяти тему, якої він не міг розробляти в бібліотеці. І це вийшло на добре йому, хоч Грушевський не був вдоволений. Інакше між ними взаємини були добрі і коли Антонович побачив, що стан здоров'я не дозволяє на виїзд, він подав Грушевського саме через те, що він був вірний його учень».

піль магістра історії. Офіційними опонентами його магістерської праці були В. Б. Антонович і В. С. Іконников, які дуже прихильно оцінили працю молодого історика.⁵⁸

Барвистий опис цієї події знаходимо в спогадах О. Лотоцького: «Оповідання в газетах про магістерський виступ професора львівського університету зібрало численну публіку у велику актову залу київського університету; переважали київські українські сфери, хоч досить було й стороннього люду, багато було академічної молоді. Декан, проф. Т. Флоринський, вичитав *curriculum vitae* магістранта. Почуваю те почуття морального задоволення — і, як показалося, то й не в мене одного, — коли ворожі для українства уста, читаючи *curriculum*, не могли там поминути фактів співробітництва в *Записках НТШ* та йменвання його на професора української катедри у львівському університеті... Вступив на катедру і сам диспутант, привітаний гучними оплесками. Трохи схвильований напочатку, скінчив своє вступне слово вже зовсім свobodно. З сивоголового факультетського ареопагу почав перший говорити проф. В. Б. Антонович... Говорив він так сердечно і тепло, що й тепер мило згадувати ту промову знаменитого історика України. «Ми з вами, — так пригадую собі, почав говорити проф. Антонович, — разом працювали, разом шукали наукової правди; коли помилялися, то теж разом. Ми з вами — люди одних поглядів, одних наукових висновків, — то й опонувати вам я в самій суті діла не можу»... Схарактеризувавши наукове кредо молодого вченого й бажаючи йому успіху в дальшій праці, професор запитав пояснення на якусь дрібницю з дисертації та на тому закінчив своє опонування. Закиди інших опонентів теж не мали нічого поважного і скоро декан, зібравши голоси від присутніх членів факультету, оголосив М. С. магістром історії».⁵⁹ Як бачимо, вже тоді Михайло Грушевський був популярною особою серед старших і молодших кругів києвлян.

Рекомендація Антоновича молодого Грушевського на катедру східно-європейської історії у Львівському університеті була найбільшим відзначенням особи і діяльності Грушевського в цьому ранньому періоді його життя.

*

Починаючи з 1888 року Грушевський писав публіцистичні статті, друкуючи їх головню у львівських виданнях — *Правда*, *Зоря*, *Діло*. Згодом в Галичині він вибився на визначного публіциста.

⁵⁸ Звіт про диспут Грушевського подано в газеті «Киевлянин», ч. 137, 141, 1894. Завваги М. Грушевського про дисертацію — в *Автобіографії* з 1905 р. стор. 4

⁵⁹ О. Лотоцький. Цит. пр., стор. 182-183.

Свої наукові праці містив Михайло Сергієвич в *Університетскія Известія* (Київ), *Записки НТШ* (Львів), *Чтенія въ общ. Нестора...* (Київ), *Кіевская Старина* (Київ). В роках 1886—1894 М. Грушевський був автором двох історичних монографій, 12 історичних розвідок, 23 рецензій, 4 публіцистичних статей і двох оповідань. Видав також два томи *Архіву Юго-Западной Росіи* (1893—1894). Беручи до уваги вік Грушевського — це статистично-бібліографічний підсумок виглядає досить імпозантно.

*

Київський період життя Грушевського можна назвати часами кристалізації його народницького світогляду й ідеології, яка формувалася під впливом членів Київської Громади, а зокрема його професора В. Антоновича. Тоді став він, як писав О. Лотоцький, «натуральним і непримінним співробітником Антоновича і Кониського, створюючи з ними чинне тріо в тодішній політичній акції».⁶⁰ Чимало із студентської молоді завдячували Михайлові Сергієвичу, свої перші літературні і наукові кроки.

Своїм знанням, науковими працями і суспільною діяльністю молодий Грушевський здобув собі повагу і признання усіх сфер українського громадянства.

Наші замітки про київський період життя М. Грушевського закінчуємо уступом з промови О. Я. Кониського, виголошеної на бенкеті в честь Михайла Сергієвича з нагоди одержання його магістерського диплому: «В університетській залі я дивився на портрет Миколи Першого і в моїй душі виникло радісне почуття морального задоволення. От в присутності того, хто так тяжко наложив свою руку на українське слово, закинувши на заслання геніяльного поета України Шевченка, се покаране ім'я промовляється тепер з повагою, як ім'я патрона наукової установи, а університетська колегія вінчає науковим титулом українця, що перейнятий тими самими національними ідеалами, які вперше так виразно виявив Шевченко».⁶¹

⁶⁰ О. Лотоцький, цит. пр., стор. 182.

⁶¹ Цит. пр., стор. 183-184